

bilimname 52, 2024/2, 491-515

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 22.05.2024, Kabul Tarihi: 01.10.2024, Yayın Tarihi: 31.10.2024

doi: 10.28949/bilimname.1488480

MAĞRİB DÖNEMİ FÂTİMÎLER'DE BİLİMSEL FAALİYETLER (297-362/909-973)

 Furkan ERBAŞ^a

Öz

İsmâîlî Şîliğine mensup Fâtımîler (297-567/909-1171) Mağrib'in doğusunda kalan İfrîkiye'de kurulmasının ardından kısa sürede bölgede etkili bir siyasî ve askerî güce ulaşmıştır. Yayılmacı bir anlayışla hareket eden devlet, Mağrib ve Sicilya'yı ele geçirmesinin yanında 358 (969) yılında Mısır'ı hâkimiyet altına almıştır. Sonrasında Fâtımî Devleti, Hicâz'da hutbelerin kendi adlarına okunmasını sağlamışlardır. 362 (973) yılında hilâfet merkezinin Mansûriye'den yeni kurulan Kahire'ye taşınmasıyla yaklaşık altmış yıllık Mağrib dönemi sona ermiş, bu tarihten itibaren Fâtımîler'in Mısır dönemi başlamıştır. Mısır dönemine mukabil Fâtımîler'in Mağrib dönemi az sayıda araştırmaya konu olmuştur. Mağrib dönemine dair yapılan araştırmalar ise çoğunlukla bu devletin siyasî ve askerî faaliyetlerine dönük olmuştur. Ancak Mağrib döneminde Fâtımîler sadece siyasî ve askerî açıdan değil, aynı zamanda kültürel ve medeniyet tarihi itibarıyla da önemli izler bırakmışlardır. Fâtımîler'in bu dönemde dinî ilimlerin yanında felsefe, tıp, eczacılık, astronomi ve astroloji gibi ilim dallarına önem vermeleri ve pozitif bilimlerde dikkat çekici bazı icatlarda bulunmaları, Mağrib dönemindeki gelişmeleri incelemeyi zaruri kılmaktadır. İlmî seviyeleri ileri düzeyde oldukları anlaşılan Mağrib dönemi Fâtımî halifeleri, hüküm sürdükleri bölgede bilimsel faaliyetleri destekleyerek devletin kültürel ve medeniyet alanında ilerlemesine katkıda bulunmuşlardır. Halifeler, Ağlebîler'den kalan Beytülhikme'nin varlığını sürdürmesine imkân tanıyarak burada yetişen ilim adamlarını himâye etmişler, çalışmalarını desteklemişler, içerisinde bulunan kitapları kendi kitapları ile birleştirerek büyük saray kütüphanesini meydana getirmişlerdir. Her ne kadar Mağrib'deki bilimsel faaliyetlerin desteklenmesine yönelik atılan adımların aktarıldığı kaynaklar ve rivayetler bir hayli kısıtlı olsa da yapılacak titiz okumalar ile bu dönemde ilim ve medeniyet açısından önemli gelişmelerin yaşandığı müşahade edilmiştir. Bu anlamda çalışma, eldeki sınırlı sayıda kaynağın yardımıyla Mağrib dönemi ilim ve medeniyet alanındaki gelişmelerin Fâtımîler ve İslâm tarihi açısından önemini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: İslâm Tarihi, Mağrib, Şîa, Fâtımîler, Bilimsel Faaliyetler.

^a Arş. Gör. Dr., Iğdır Üniversitesi, erbasfurkan@gmail.com

SCIENTIFIC ACTIVITIES IN THE FĀTIMĪDS OF THE MAGHRIB PERIOD (297-362/909-973)

Abstract

The Fātimīds (297-567/909-1171), who belonged to the Ismā'īlī Shi'ism, reached an effective political and military power in the region in a short time after its establishment in Ifrīqiyya, east of Maghrib. Acting with an expansionist approach, the state not only conquered Maghrib and Sicily but also took Egypt under its sovereignty in 358 (969). The Fātimīds, who became one of the greatest powers of the Islamic world after this stage, ensured that the khutbas were read in their name in Hijaz. In 362 (973), when the center of the caliphate was moved from Mansûriya to the newly established Cairo, the sixty-year period of the Maghrib ended and the Egyptian period of the Fātimīds began. In contrast to the Egyptian period, the Maghrib period of the Fātimīds has been a period that has been less researched and about which fewer studies and evaluations have been made. Most of the studies on the Maghrib period have focused on the political and military activities of this state. However, during the Maghrib period, the Fātimīds took important steps not only politically and militarily but also in terms of cultural and civilizational history. The fact that the Fātimīds gave importance to branches of science such as philosophy, medicine, pharmacy, astronomy and astrology in addition to religious sciences and made some remarkable inventions in positive sciences in this period makes it necessary to examine the developments in the Maghrib period in this sense. The Fatimid caliphs of the Maghrib period, whose scientific levels were understood to be at an advanced level, contributed to the cultural and civilizational progress of the state by supporting scientific activities in the region they ruled.

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Keywords: Islamic History, Maghrib, Shī'a, Fātimīds, Scientific Activities.

Giriş

Fâtımîler siyasî ve kültürel açıdan İslâm tarihinde dikkat çekici izler bırakan bir devlet olmuştur. Mağrib'de Abbâsîler'e bağlı Sünnî Ağlebîler'i (184-296/800-909) ortadan kaldırarak kurulma aşamasını tamamlayan devlet, kısa süre içerisinde siyasî ve askerî açıdan önemli bir sıçrayış kaydederek sınırlarını genişletmiştir. Aynı anda Endülüs Emevîleri ve Bizans İmparatorluğu ile Batı Akdeniz bölgesinde mücadele eden Fâtımîler, özellikle dördüncü Halife Mu'izz-Lidînilhâh döneminde bölgenin en güçlü figürü

olmayı başarmış ve kısa süre içerisinde İhşîdîler'i ortadan kaldırarak Mısır ve Suriye'yi ele geçirmiştir. Fâtımî devletinin Mağrib dönemi, siyasî ve askerî açıdan olduğu kadar kültür ve medeniyet tarihi açısından da önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. İmar faaliyetleri açısından da zengin ve dinamik bir dönem olan Mağrib döneminde Mehdiye, Mansûriye ve Kahire şehirleri kurulmuş, ayrıca Ezher Camii inşa edilmiştir. İlmî faaliyetlere de önem vermeleriyle tanınan Fâtımî halifeleri, felsefe, tıp, eczacılık, astronomi ve astroloji gibi bilim alanlarının gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.

Mağrib dönemi Fâtımî halifelerinin ilmî kişilikleri ve bilimsel faaliyetlere ilgi duymaları, çocukluktan itibaren buldukları yerlerde ve özellikle devlet kurulduktan sonra saray çevrelerinde iyi bir eğitim aldıklarını ortaya koymaktadır. Halifelerin ilim ve araştırmaya son derece meyyal olmaları,¹ henüz devlet kurulmadan önce kurucu ilk halife Ubeydullâh el-Mehdî (297-322/909-934) nezdinde dahi kendisini göstermektedir. Ubeydullâh, 293 (905) yılında Suriye'den Mağrib'e giderken yanına çok sevdiği kitaplarını da almış, ancak yolda kervanı soyguncular tarafından saldırıya uğramış, buna rağmen bir süre sonra gasp edilen kitaplarına kavuşabilmiştir.² Halifelerin ilmî yatkınlıklarının yanında Ağlebîler'den kalan Beytülhikme'nin³ varlığı da Fâtımîler'in bilimsel etkinliklere yönelmesinde etkisi olmuştur. Kaynaklarda Beytülhikme'nin hemen yanında telif ve tercüme heyetleri için ayrılan odaların bulunduğu, ayrıca tıp, eczacılık, matematik, geometri, astronomi, botanik vb. alanlarda eğitim ve araştırma yapılan bölümlerin yer aldığı aktarılmaktadır.⁴ Bundan dolayı Fâtımîler'in Ağlebîler'den sadece bir kütüphane değil aynı zamanda pozitif bilimlerin okutulup desteklendiği bir dünya görüşünü de miras aldıklarını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Her ne kadar kaynaklarda Beytülhikme'nin varlığının Fâtımîler dönemindeki izlerini net bir şekilde sürmek mümkün değilse de kütüphanedeki birçok kitabın Fâtımî halifelerinin ellerine geçtiğini söylemek mümkündür. Ayrıca Mansûr ve

¹ Heinz Halm, *The Empire of the Mahdi: The Rise of the Fatimids*, çev. Michael Bonner (Leiden: Brill, 1996), 328.

² Kâdî Nu'mân b. Muhammed, *Kitâbü İftitâhi'd-Da've*, nşr. Ferhât ed-Deşrâvî (Tunus: eş-Şeriketü't-Tunisiyye li't-tevzî', 1986), 161; 'Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ' Abdullâh el-Kâdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 6/454; Heinz Halm, *The Fatimids and their Traditions of Learning* (London: I.B. Tauris & Co., 1997), 90.

³ Ağlebîler dönemindeki Beytülhikme hakkında bilgi için bk. Mahmut Kaya, "Beytülhikme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/89-90.

⁴ Kaya, "Beytülhikme", 6/90.

Mu'izz dönemlerinde hilâfet merkezi Mansûriye'deki sarayda büyük bir kütüphane yer almaktaydı.⁵ 362 (973) tarihinde hilâfet merkezinin Mansûriye'den Kahire'ye taşınması sırasında bu kütüphane Mısır'a intikal ettirilmiştir. Mağrib'de kurulan bu kütüphane daha sonra Kalkaşendî'nin "en büyük kütüphane" olarak vasıfladığı⁶ beşinci Fâtımî halifesi Azîz-Billâh (365-386/975-996) dönemi kütüphanesinin⁷ ve Hâkim-Biemrillâh (386-411/996-1021) döneminde kurulan Dârülhikme/Dârülilim'in⁸ nüvesini teşkil etmiştir. Dolayısıyla Fâtımî halifelerinin kendi yatkınlıkları yanında Ağlebîler döneminden kalan Beytülhikme'nin de onların bilimsel faaliyetlere karşı olan ilgi ve alakalarını beslemeye yardımcı olmuştur.

Çalışmamızda Fâtımîler'in Mağrib döneminde gerçekleştirdikleri bazı bilimsel faaliyetler ele alınacaktır. Fâtımîler'in Mağrib döneminde gerçekleştirdikleri bilimsel faaliyetlerin müstakil olarak incelendiği herhangi bir esere tesadüf etmemiş olmamız bizi böylesi az bilinen bir konuda araştırma yapma yoluna sevk etmiştir. Dolayısıyla ele alınan çalışma, alanına sunacağı katkı itibarıyla özgündür. Çalışmanın hedefi, siyasî ve askerî olarak yayılmacı bir anlayışla evrensel hâkimiyeti gerçekleştirmek adına hareket ettikleri bilinen Fâtımîler'in, sadece bu yönüyle değil aynı zamanda bilimsel faaliyetler gerçekleştirerek devletin kültürel ve medeniyet açısından da ilerlemeci bir anlayışla hareket ettiğini ortaya koymak olacaktır. Çalışma, dört bölümden oluşacaktır. Birinci bölümde Mağrib dönemi Fâtımîler'de felsefe, ikinci bölümde tıp ve eczacılık, üçüncü bölümde astronomi ve astroloji alanlarındaki gelişmeler ele alınacak dördüncü bölümde ise harita tasarımı ve dolma kalemin icadı konusu işlenecektir.

A. Felsefe

Mağrib dönemi Fâtımî halifeleri felsefeye ilgi ve alaka göstermişlerdir. Kâdî Abdülcebbâr'ın aktardığına göre üçüncü Fâtımî halifesi Mansûr (334-341/946-953), hilâfet merkezi Mansûriye'deki bir cami'de ders halkaları

⁵ Kâdî Nu'mân b. Muhammed, *el-Mecâlis ve'l-Müsâyerât*, thk. Habîb el-Fakî ve dğr. (Beyrut: Dârü'l-Muntazar, 1996), 132; Ahmed b. 'Alî el-Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ' bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîne'l-hulefâ'*, thk. Cemâlüddîn eş-Şeyyâl (Kahire: Meclisu'l-a'lâ li's-şuûni'l-İslâmiyye, 1996), 1/95.

⁶ Şihâbüddîn Ahmed el-Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ fi smâ'ati'l-inşâ* (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadîviyye, 1914), 4/466-467. Ayrıca bk. İbrahim Sarıçam - Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 188.

⁷ Bu kütüphanede bulunan kitapların çeşitliliği ve sayısı hakkında bk. Hıdır Ahmed Atâullâh, *el-Hayâtü'l-Fikriyye fi Mısır fi'l-'asri'l-Fâtımî* (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1989), 165; Johannes Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 127-128.

⁸ Mahmut Kaya, "Dârülhikme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/537-538.

şeklinde antik Yunan düşünürleri Eflâtun (ö. m.ö. 347), Batlamyus (ö. 168 [?]) ve Aristo’nun (ö. m.ö. 322) öğretilerini müzakere etmekteydi. Bu duruma karşı çıkan bazı kimseler, halifenin filozofların öğretileri hakkında düzenlediği meclisleri eleştirip bu filozofların “mürted, sapkın ve Peygamberlerin düşmanları” olduklarını söylemişlerdir. Hatta Fâtımî hânedanı içerisinde bazı kimseler de bu durumu eleştirmişlerdir. Mansûr’un Yûsuf adındaki kardeşi kendilerinin Peygamberlerin çocukları olduklarını, dolayısıyla “Peygamberlerin düşmanı olan filozofların” görüşleri ile ilgilenmemeleri gerektiğini, onların görüşlerini dillendiren bazı dâîlerin sefil ve yalancı olduklarını söylemiştir.⁹ Ancak görünen o ki Mansûr ve çevresindeki felsefeye ilgi gösteren kimseler bu serzenişlere pek kulak asmamış, felsefe dersi hilâfet merkezi Mansûriye’de halkalar eşliğinde müzakere edilmeye devam etmiştir. Bu rivayet Mağrib dönemi Fâtımî halifelerinin Antik Yunan dönemi filozofları hakkında iyi derecede bilgi sahibi olduklarını göstermektedir.

Mansûr’un antik Yunan dönemi filozofları hakkında bilgi sahibi olduğunu gösteren başka rivayetlere de kaynaklarda yer verilmektedir. Rivayete göre Mansûr henüz veliaht iken devlet adamlarından Üstâz Cevzer’e (ö. 362/973)¹⁰ hizmetinde bulunan Slav görevlilere¹¹ verdiği bir cezadan ötürü İslâm kaynaklarında Câlînûs olarak bahsedilen Yunan tabip ve filozofu Galen’den (ö. 200 [?]) bazı tavsiyeler vererek verdiği cezayı geri çekip hizmetlileri affetmesini tavsiye etmiştir. Mansûr’un söz konusu tavsiye ifadeleri şu şekildedir: “Bu genç hadımlar meselesine gelince, yaptıklarınla onları cezalandırmak ve terbiye etmek istesen de haddi biraz aştın. Mü’minin, namazını kılma ve orucunu tutma görevi olduğu gibi, diğer mü’minlere de şefkâtlî davranma görevi vardır. Çünkü öfke korkunç bir güçtür ve öfkesini uyandırdığında onu nadiren yenebilir. Meselâ Galen, yurttaşlarından biri hakkında şunları söylemişti: “Tek kusuru yoğun öfkesi olan asil, zeki ve kültürlü bir adam vardı. Öfkesi uyandırdığında kontrol edemiyordu. Bu adam bana kölelerinden birine kızdığını ve kılıcıyla neredeyse onu öldürecek bir darbe vurduğunu söyledi. Ancak sonra yaptığına pişman oldu ve dedi ki: “Ey Galen! Bana iyi davran ve beni iyi edecek şeylerden bahset. Böylece belki öfkem azalır.” Ben ona; “Bu hastalık

⁹ Ebü’l-Hasen b. Ahmed Kâdî ‘Abdülcebbâr, *Tesbîtü Delâ’ili’n-nübüvve*, thk. Abdülkerîm Osmân (Beyrut: Dârü’l-Arabiyye, ts.), 2/603; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 369.

¹⁰ Furkan Erbaş, “Fâtımî Devlet Adamı Üstâz Cevzer es-Sıkkî (ö. 362/973)”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/49 (2024), 303-325.

¹¹ Fâtımîler’de bulunan Slav asıllı devlet görevlileri hakkında geniş bilgi için bk. Furkan Erbaş, “Fâtımîler’de Slav Asıllı Devlet Görevlileri”, *Harran İlahiyat Dergisi* 47 (2022), 150-166.

ilaçlarla tedavi edilemez. Sadece dil ve güzel öğütle tedavi edilebilir,” dedim. Neticede Galen ona nasihat etti ve akıl için öfkeden daha zararlı ve nefsin düşmanlarından daha kötü bir şey olmadığını ona söyledi. Adam onun tavsiyesini dinledi ve ondan yararlandı. Şimdi bu adamın Galen’in nasihatini kabul ettiği gibi, senin de benim nasihatimi dinlemeni ve öfkeni yavaş yavaş azaltmanı istiyorum ki sende ayıplanacak bir huy kalmasın.”¹² Halife Mansûr’un Üstâz Cevzer’e verdiği nasihatte Galen’in ifadelerinden iktibaslarla bulunması, onun felsefeye ve filozoflara ilgi duyduğunu ortaya koymaktadır.

Halife Mansûr’un oğlu dördüncü Fâtımî halifesi Mu’izz-Lidînillâh’ın da (341-365/953-975) felsefe ve filozoflara ilgi ve alakası vardı. O, birçok ilim dalında uzmanlaştığı gibi felsefede de oldukça bilgi sahibiydi.¹³ Rivayete göre bir gün yanındakilere rüyasında İskenderiyeli ünlü astronomi ve matematik bilgini Batlamyus’u gördüğünü ve onun devlet merkezinde inşa etmek istediği Kasrûlbahr adlı sarayın yapısı hakkında kendisine bazı bilgiler verdiğini söylemiştir. Rivayetin devamında Mu’izz, rüyasına giren kişiye kim olduğunu sorunca Batlamyus olduğunu söylediği, bunun üzerine Mu’izz’in el-Mecistî adlı kitabın sahibi Batlamyus mu olduğunu sorması üzerine ta kendisiyim diye cevap verdiğini anlatmıştır. Ayrıca mezkûr rivayette dikkat çekici şekilde Mu’izz’in Batlamyus’a inancının ne olduğunu sormasına ve Batlamyus’un inancının tevhid olduğunu ifade etmesine yer verilmektedir.¹⁴

Bir başka rivayet Mu’izz’in ilk dönem filozoflardan birisi olan Aristo hakkında da bilgi sahibi olduğunu ortaya koymaktadır. Mağrib’in batısında yer alan Fas şehrinde hüküm süren Midrârî Hânedanlığı (155-366/772-976) lideri Muhammed b. Feth İbn Vâsûl Halife Mu’izz’in eline esir olarak geçince, ondan Aristo’nun bir kitabını talep etmişti. Mu’izz, İbn Vâsûl’un talep ettiği eserin Makedonyalı Büyük İskender’in (ö. m.ö. 323) ele geçirdiği yerlerde bulunanlara nasıl davranacağı yönünde hocası Aristo’nun kendisine verdiği nasihatları barındırdığını ifade ederek Aristo ve eserleri hakkında bilgi sahibi olduğunu ortaya koymuştur.¹⁵ İlgili rivayetler Mansûr ve Mu’izz başta olmak üzere Mağrib dönemi Fâtımî halifelerinin felsefe ve filozofların hayatına özel ilgi duyduklarını göstermektedir. Ancak halk tabanında ve İsmâilî

¹² Ebû ‘Alî Mansûr el-Azîzî el-Cevzerî, *Sîretü'l-Üstâz Cevzer*, thk. Muhammed Kâmil Hüseyin-Muhammed Abdülhâdî Şaîre (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1954), 41-42; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 369.

¹³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 148.

¹⁴ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 325-327; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 369.

¹⁵ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 412-413; İmâdüddîn Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımîyyîn bi'l-Mağrib el-Kısmü'l-Hâs min Kitâbi 'Uyûni'l-ahbâr*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1985), 626-627.

tarafklarının arasında felsefenin yayılması desteklenmemiş, bilâkis özellikle İsmâilî öğretileri yaymakla görevli dâîlerin felsefe ile uğraşmamaları üzerinde ciddiyetle durulmuştur. Bu durumu gözler önüne seren bir rivayete göre Halife Mu'izz Sind bölgesindeki bazı dâîlerin felsefe ile uğraştıklarını haber alınca, taraftarlarının felsefe ile uğraşmamaları gerektiğini zira böyle yaparlarsa felsefe ile dini birbirlerine karıştırmalarının mümkün olacağını belirterek mevcut duruma razı olmamıştır.¹⁶

Halife Mu'izz'in bu tavrı göstermesi kuşkusuz İsmâilî ideolojinin bozulmadan ve yanlış anlaşılmalardan uzak bir şekilde propagandasının yapılması hedefine matuftu. Zira merkezî otoritenin bu noktada herhangi bir taviz vermesi, İsmâilî doktrinin farklı kesimlerce yanlış anlaşılmasına ve ihtilâflar doğmasına zemin hazırlayacağı anlamına gelmekteydi. Bundan dolayı tarihteki ideolojik temelli devlet ve yapılanmaların birçoğunda da görüldüğü üzere Fâtımî yöneticileri iyi düzeyde felsefe bilmekle beraber, ideolojilerinin sorgulanmasına mahal vermemek için felsefî düşüncenin taraftarları arasında yayılmasına engel olmak istemişlerdir.

B. Tıp ve Eczacılık

Bu dönemde Fâtımî halifelerinin tıp ve eczacılığa da önem verdikleri görülmektedir. Kâdî Nu'mân Halife Mu'izz'in tıp ilminde derin bilgi sahibi olduğunu aktarmaktadır.¹⁷ Öte yandan bu dönemde tıp ilminde ilerlemiş birçok hekim Fâtımî halifelerinin yanında görev yapmışlardır. Ağlebîler'in hizmetinde çalışan İshâk b. Süleymân el-İsrâîlî (ö. 341/953'ten sonra)¹⁸ ilk Fâtımî halifesi Ubeydullâh el-Mehdî'nin özel hekimi olarak görev yapmıştır.¹⁹ İshâk el-İsrâîlî, Halife Mehdi'nin kendisine sağladığı kolaylıklar çerçevesinde İfrîkiye'de tıbbın ilerlemesini sağlamıştır. Ayrıca onun bu dönemde birçok eser telif ettiği bilinmektedir.²⁰ İshâk el-İsrâîlî, Mehdi'nin nezdindeki itibarını onun oğlu Kâim-Biemrillâh (322-334/934-946) döneminde de devam ettirmiş, tıp alanındaki hizmetlerini sürdürmüştür. Halife Mansûr-Billâh döneminde öldüğü bilinen el-İsrâîlî, Fâtımî halifelerinin tıp ilmine

¹⁶ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 405-408.

¹⁷ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 148.

¹⁸ Hayatı hakkında bilgi için bk. Hasan Şahin - Ahmet Kamil Cihan, "İshak b. Süleyman el-İsrâîlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/544-546; Firdevs Yıldız, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Bir Yahudi Hekim ve Filozof: İshak el-İsrâîlî* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

¹⁹ Süleymân b. Hassân İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etîbbâ' ve'l-Hükemâ'* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 87; Ahmed b. el-Kâsım İbn Ebî Usaybi'a, *'Uyûnü'l-Enbâ' fi tabakâti'l-etîbbâ'*, nşr. Nizâr Rızâ (Beirut: Dârü'l-Mektebeti'l-Hayât, 1965), 480.

²⁰ Ebü'l-Kâsım Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem*, nşr. Louis Cheikho (Beirut: el-Matbaatü'l-Kâtûlikiyye, 1912), 88; İbn Ebî Usaybi'a, *'Uyûnü'l-Enbâ'*, 480-481.

gösterdikleri ilgi ve alaka çerçevesinde çalışmalarını sürdürmüş ve böylece tıbbın Mağrib'de gelişimi sağlanmıştır. Bu dönemde ayrıca hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmayan İbrâhîm²¹ adında bir tabibin Mansûr'un doktorluk görevini yerine getirdiği bilinmektedir.²² Araştırmacı Halm, Mansûr devrindeki hekimlerin işlevini göz önünde bulundurarak Fâtımîler'in Mağrib dönemini tıbbî bilgeliğin zirvesi olarak ifade etmiştir.²³ Ziyâd b. Halfûn da (ö. 308/920) Ağlebîler döneminde hekimlik yapmasının ardından Ubeydullâh el-Mehdî tarafından himâye edilmişti. Tıp ilminde uzman bir kimse olduğu aktarılan İbn Halfûn daha sonra halife ile bir konudaki anlaşmazlıktan ötürü öldürülmüştür.²⁴ Ubeydullâh el-Mehdî döneminde himâye edilen hekimler aynı zamanda tıpla ilgili yazılmış birçok eseri Arapçaya tercüme ederek bu dönemde tıbbın gelişmesine katkı sağlamışlardır.²⁵ Ebû Sehl Dûniş el-İsrâîlî adlı Yahudi asıllı hekim de Fâtımîler döneminde hizmet vermiştir. Tıp ile meşguliyetinin yanında astroloji, astronomi ve felsefe ile de yakından ilgilenen Dûniş, Fâtımî halifeleri nezdinde himâye edilerek çalışmalarını devam ettirmiştir.²⁶ Bu dönemde saray tarafından himâye gören birçok hekimin Yahudi asıllı olması Fâtımîler'in din vb. ayrımlar yapmaksızın hareket ettiklerini ortaya koymaktadır.

Yine bu dönemde İbnü'l-Cezzâr (ö. 369/979),²⁷ Fâtımî halifelerinin tıp ilminin gelişmesine zemin hazırladıkları bir ortamda çalışmalarına devam etmiş bir hekimdir.²⁸ Rivayetlerden kabiliyetli bir doktor olduğu anlaşılan İbnü'l-Cezzâr, uyku, nezle, cüzam, veba hastalıkları ve ölümü kolaylaştırma hakkında kaleme aldığı eserlerin yanında birçok ilaç hakkında bilgi sahibiydi. Ayrıca ilaç hazırlama ve eczacılık alanında Mağrib'in en deneyimli hekimleri arasında bulunmaktaydı. Hastaları için çeşitli ilaçlar ve karışımlar

²¹ Makrîzî, bu kişinin Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. Ebî Hâlid b. el-Cezzâr olduğunu aktarmaktadır. Bk. Makrîzî, *İtti'âzu'l-Hunefâ'*, 1/90; a.mlf, *Kitâbü'l-Mukaffâ' el-Kebîr*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1991), 2/177.

²² Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâ'i'z-Zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dârü Sâdır, 1977), 1/236.

²³ Halm, *The Empire of the Mahdi*, 318.

²⁴ Ahmed b. Muhammed İbn 'İzârî, *el-Beyânü'l-Muğrib fi ahbâri mülûki'l- Endelüs ve'l-Mağrib*, nşr. G. S. Colin, E.Levi Provençal (Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1980), 1/183.

²⁵ Semîre Umeyrî, *el-Hayatü's-Sekâfiyye li'd-Devleti'l-Fâtımiyye bi bilâdi'l-Mağribi'l-İslâmî* (Cezayir: Bouira Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 60.

²⁶ Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî, Asru'd-düvel ve'l-imârât* (Kahire: Menşurâtu Zevî'l-Kurbâ, 1992), 9/176-177; Umeyrî, *el-Hayatü's-Sekâfiyye*, 65.

²⁷ Hasan Doğruyol, "İbnü'l-Cezzâr, Ebû Ca'fer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/1-3.

²⁸ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-Etubbâ'*, 88-90; Sâid el-Endelüsî, *Tabakât*, 61-62; İbn Ebî Usaybi'a, *Uyânü'l-Enbâ'*, 481-482.

hazırlayarak tedavilerini gerçekleştirmektedir.²⁹ Kaynakların aktardığına göre İbnü'l-Cezzâr hizmetlisi Reşîk ile evinin önünde bulunan bir çardakta ilaçlar hazırlamakta ve hastalara takdim etmekteydi.³⁰

Yahudi asıllı Mûsâ b. el-Âzâr da Halife Mansûr ve oğlu Mu'izz'in özel hekimi olarak görev yapmıştır.³¹ Mûsâ, halifeler ve önde gelen devlet adamları için birçok defa çeşitli ilaç ve macunlar hazırlamıştır.³² İbnü'l-Kıftî, Halife Mu'izz'in hekimi Mûsâ'nın karışımlarından fayda gördüğünü aktarmaktadır.³³ Yine Mûsâ'nın oğlu İshâk (ö. 363/973) Halife Mu'izz'in yanında doktor olarak görev yapmıştır.³⁴ İshâk öldükten sonra Mu'izz onun yerine kardeşi İsmâil ve oğlu Ya'kûb'u görevlendirmiştir.³⁵ Kaynaklar Mûsâ'nın telif ettiği birçok eserden bahsetmektedirler. Bunlardan *el-Kitâbü'l-Mu'izzî li't-tabîh* Halife Mu'izz'in mutfağı hakkında yazılmıştır.³⁶ Ayrıca *Makâle fi's-su'âl* ve *Kitâbü'l-Akrâbâzîn* adlı kitaplar Mûsâ'nın tıp ilmine dair yazdığı eserlerden bazılarıydı.³⁷ Görüldüğü üzere tıp ilminde kendilerini geliştiren el-Âzâr ailesinin birçok ferdi Mu'izz döneminde çalışmalarını sürdürebilecekleri elverişli bir ortam bulabilmişlerdir. Bununla birlikte Kâdî Nu'mân Halife Mu'izz'in de tıp ilminde önemli derecede bilgi sahibi olduğunu aktarmaktadır.³⁸

Fâtımîler'in Mağrib döneminde tıp ilminin gelişim kaydettiği bilinmektedir. Özellikle hastaları tedavi yöntemlerinde çeşitli karışımların yapıldığı kaynaklar tarafından aktarılmaktadır. Hatta kaynaklarda bazı iksirlerden dahi bahsedilmektedir. Nüveyrî, Halife Mu'izz'in 362 (973) yılında Mağrib'den Mısır'a intikal ettiği kafiide bulunan iki devenin iksir taşıdığını aktarmaktadır.³⁹ İksirin ne için kullanıldığı ya da kullanılacağı hakkında Nüveyrî bilgi vermemektedir. Ancak o dönemlerde iksirin hastaları

²⁹ Halîl b. İzzeddîn es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaûd - Türkî Mustafâ (Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2000), 11/132-133.

³⁰ İbn Ebî Usaybi'a, *'Uyûnü'l-Enbâ'*, 481.

³¹ İbn Ebî Usaybi'a, *'Uyûnü'l-Enbâ'*, 545; Makrîzî, *el-Mukaffâ'*, 3/149.

³² Cevzerî, *Sîret*, 108; Bernard Lewis, "Paltiel: A Note", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 30/1 (1967), 180.

³³ 'Alî b. Yûsuf İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*, thk. İbrâhim Şemseddîn (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 240.

³⁴ İbn Ebî Usaybi'a, *'Uyûnü'l-Enbâ'*, 545; Makrîzî, *el-Mukaffâ'*, 2/57.

³⁵ İbn Ebî Usaybi'a, *'Uyûnü'l-Enbâ'*, 545.

³⁶ İbn Ebî Usaybi'a, *'Uyûnü'l-Enbâ'*, 545.

³⁷ İbn Ebî Usaybi'a, *'Uyûnü'l-Enbâ'*, 545; Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009), 341.

³⁸ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 148.

³⁹ Ahmed b. 'Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi fûnüni'l-edeb*, thk. Necîb Mustafâ Fevvâz-Hikmet Keşle Fevvâz (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 28-29/89.

iyileştirmede kullanıldığı göz önünde bulundurulduğunda Fâtımîler'in eczacılığa yönelik ilgi ve alakalarının ileri düzeyde olduğu sonucuna varılabilir. Netice olarak tıp ve eczacılığın gelişmesi için çaba gösteren Mağrib dönemi Fâtımî halifeleri, bir taraftan bölgede tıpla ilgili faaliyetlerin gelişmesi ve ilerlemesine katkı sunmuşlar, diğer taraftan Mağrib'deki müktesebatın Mısır'a aktarılmasına vesile olmuşlardır.

C. Astronomi ve Astroloji

Mağrib dönemi Fâtımî halifelerinin astronomi ve astroloji ilimlerine ilgi duydukları kaynaklar tarafından aktarılmaktadır. Ağlebîler'den kalan Beytülhikme'de çalışan birçok bilgini himâye eden Fâtımî halifelerinin bu gayreti İfrîkiye'de astronomiye olan ilgiyi canlı tutmuştur. Daha önce adından bahsettiğimiz Yahudi asıllı tabip Ebû Sehl Dûniş el-İsrâîlî astronomi ve gezegenlerin hareketi üzerine yazmış olduğu bir eseri Halife Mansûr'a takdim etmişti.⁴⁰ Dûniş aynı zamanda aritmetik hakkında da *Hint Aritmetiği* adlı bir kitap telif etmişti.⁴¹ Bu dönemde yaşayan Yahudi asıllı Nesîm b. Ya'kûb el-Kayrevânî de gezegenlerin hareketleri noktasında bilgi sahibi olan bir gökbilimciydi.⁴²

Ortaçağda yıldızların konumlarını belirlemek için kullanılan usturlapların⁴³ bu dönemde Fâtımî halifelerinin desteğiyle Mağrib'de kullanıldığına dair önemli bilgilere sahibiz. Kindî'nin aktardığına göre Halife Mu'izz, Kâdî Nu'mân'dan gümüş bir usturlap yaptırmasını istemiştir. Mu'izz, Kâdî Nu'mân'a bu işi güvendiği bir ustaya vermesini ve yapım aşamasında ona refakat etmesini emretmiştir. Kindî, rivayet ile ilgili ayrıntı vermemektedir. Ancak bu bilgi Fâtımî halifelerinin gökbilimine ve astronomiye özel bir ilgi duyduklarını ve bu minvalde yapılan çalışmalarını desteklediklerini göstermektedir.⁴⁴ Bununla birlikte Fâtımî halifelerinin himâyesinde yürütüldüğü anlaşılan astronomi çalışmalarının, Mağrib'de hangi düzeyde olduğuna dair kesin bilgilere sahip değiliz. Bunun en büyük nedeni yapılan çalışmaların yeterli düzeyde kayda geçirilmemiş olmasıdır.

Fâtımî halifeleri özellikle yıldız ilmi olan astrolojiye düşkünlükleri ile bilinmekteydi. İsmâîlîlik içerdiği doktrinsel özellikler itibarıyla astrolojiyi benimseyen bir yapı arz etmekteydi. Dolayısıyla halifelerin mezheplerinin

⁴⁰ Umeyrî, *el-Hayatü's-Sekâfiyye*, 65.

⁴¹ Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, 9/177.

⁴² Umeyrî, *el-Hayatü's-Sekâfiyye*, 65.

⁴³ Usturlaplar hakkında bilgi için bk. Atilla Bir - Mustafa Kaçar, "Usturlap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/195-198.

⁴⁴ Muhammed b. Yûsuf el- Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, nşr. Rhuvon Guest (Leiden: y.y., 1912), 592-593.

doktrinine uygun olarak astroloji ile ilgilenmeleri son derece tabii bir durumdu. Zira onlara göre astroloji; kozmoloji, imamet, mehdinin dönüşü gibi birçok noktada doktrinın dayanağı olmuştur. Halifelerin öncesi ve sonrası olmayan bir evreni sınırlı bir sayıda devirle insanın faniliği ile uzlaştırmak için, sonsuz bir devir silsilesi olarak tanımları, astrolojik ve astronomik bazı spekülasyonlara itimad ederek her biri yedi seneye ayrılan ve sonu büyük kıyamet ile bitecek olan sonsuz devirden meydana gelen büyük bir devir tasavvur etmeleri buna örnek olarak verilebilir.⁴⁵

Fâtımî halifeleri her ne kadar astrolojiye değer atfetmişlerse de onun öngördüğü hesaplamaların verilerini kayıtsız şartsız kabul etmemişlerdir. Bu noktada Ubeydullâh el-Mehdî hakkında dikkat çekici bir rivayet aktarılmaktadır. Muharrem 297 yılında (Ekim 909) Sicilmâse⁴⁶ şehrinden Ağlebîler'i ortadan kaldırmak üzere Kayrevân'a gidecek olan Ubeydullâh el-Mehdî'yi münecimler uğursuz addettikleri bir takımyıldızı hakkında uyarılmışlar ve yolculuğunu ertelemesini tavsiye etmişlerdir. Ancak uyarıyı duymazdan gelen Mehdî, münecimlere yolculuklarının Allah'ın ismi ve yardımıyla gerçekleşeceğini, bundan dolayı yıldızların kendi üzerlerinde herhangi bir olumsuz netice meydana getirmeyeceğini söylemiştir.⁴⁷ Diğer taraftan Ubeydullâh el-Mehdî'nin astrolojik verilere değer atfettiğini gösteren önemli bir bilgi de İfrîkiye'de şanına yaraşır bir devlet merkezi olarak inşa ettiği Mehdiye⁴⁸ şehrinin planını aslan burcunun yorumlarına göre belirlemesi olmuştur.⁴⁹ İlgili rivayetler Ubeydullâh el-Mehdî'nin astrolojiye değer atfetmesine rağmen her koşulda sunmuş olduğu verileri kabul etmediğini, ihtiyatla hareket ettiğini göstermektedir.

Halife Mansûr da astroloji ilmi alanında bilgi sahibiydi. Ancak o, astrolojik verilerin her zaman doğruyu yansıtmadığını ifade etmiştir. Bu hususla ilgili oğlu Mu'izz'e kendisinin astrolojiyi insanların bir takım ihtiyaçlarını görmek için öğrendiğini, buna rağmen çoğu kez astrolojik

⁴⁵ Farhad Daftary, *The Ismâ'îlis Their History and Doctrines* (New York: Cambridge University Press, 2007), 132.

⁴⁶ Mağrib'in batısında ve Fas'ın güneydoğusunda bulunan şehir hakkında bilgi için bk. Detaylı bilgi için bk. Ebû 'Ubeyd el-Bekrî, *el-Muğrib fî zikri bilâdi İfrîkiye ve'l-Mağrib*, nşr. Mac-Guckin De Slane (Algiers: y.y., 1857), 148-152.

⁴⁷ Dâ'î İdrîs, *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn*, 166; Halm, *The Fatimids*, 86.

⁴⁸ Mehdiye hakkında bilgi için bk. Ahmet Kavas, "Mehdiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/387-389.

⁴⁹ Muhammed b. 'Alî İbn Hammâd es-Sanhâcî, *Ahbâru Mülûki Benî 'Ubeyd ve sîretühüm*, nşr. Tihâmî Nakra - Abdülhalîm Uveys (Kahire: Dârü Sahve, 1981), 41; Keppel Archibald Cameran Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt* (New York: Hacker Art Books, 1978), 2; Furkan Erbaş, "Fâtımîler Döneminde Mehdiye ve Mansûriye Şehirleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2022), 413.

verileri dikkate almayı kalbine doğan bilgiler ile hareket ettiğini, zira astrolojinin önerdiği verilerin farklılıklar arzettiğini söylemiştir. Mansûr ayrıca astroloji ilmini sadece Allah'ın birliğini ikrarı ve hikmetinin yarattıklarının amelleri üzerindeki etkilerini görmek için okuduklarını ifade etmiştir.⁵⁰ Yine Mansûr'un astrolojinin batıl olduğuna dair bir kitap yazmış olduğu aktarılan bilgiler arasındadır.⁵¹

Halife Mu'izz'in de astroloji ile ilgilendiği bilinmektedir.⁵² Bir gün yanında bulunanlara astroloji ve münecimlik hakkında bahsederken, astrolojinin Allah'ın irade ve kudretini göz önünde bulundurarak öğrenilmesi durumunda bir sakınca olmadığını, fakat bu ilim aracılığıyla geleceğe dair bir öngöründe bulunmanın yanlış ve hatalı bir davranış olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca babası Mansûr'un astrolojiyi gayet iyi bir şekilde bilmesine rağmen ihtiyatı elden bırakmadığını belirtmiştir.⁵³

Mu'izz'in astroloji ilmine bakış açısını ortaya koyan başka rivayetlere de sahibiz. O, huzurunda bulunan bir münecim ile ilk insan olan Âdem'in yaratılışı hakkında tartışmıştır. Münecim, Âdem'den önce de varlık âleminin bulunduğunu savununca Mu'izz, Âdem'den önce bir varlık âlemi varsa bu âlemin keyfiyetinin ne olduğunu söylemesi gerektiğini, eğer söyleyemiyorsa iddiasının geçersiz olduğunu ifade ederek münecim ile aynı görüşte olmadığını ifade etmiştir.⁵⁴ Mu'izz'in yanına gelen bir münecime çeşitli lütuflarda bulunması, görmüş olduğu bazı rüyaları münecimlere danışması ise onun astroloji ilmine vâkif kimselere değer verdiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.⁵⁵ Bu bilgiler Mağrib bölgesi Fâtımî halifelerinin saraylarında münecimleri istihdam ettiklerini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Diğer bir rivayete göre münecimler içerisinde buldukları yılın kurak ve kıtlık içerisinde geçeceğini ifade etmelerine rağmen aradan kısa bir süre geçtikten sonra o yıl günlerce devam edecek şekilde yağmur yağmıştı. Bu durum Mu'izz'in huzurunda ifade edilince o, geleceği ön görme anlamında söylenen bu tarz sözlerin gayba taş atma

⁵⁰ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 131-132; Halm, *The Fatimids*, 86.

⁵¹ Temîm b. Mu'izz-Lidînullâh el-Fâtımî, *Dîvânü Temîm b. Mu'izz-Lidînullâh el-Fâtımî*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, 1957), 204.

⁵² Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 148; 'Alî İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düveli'l-Munkatî'a*, nşr. André Ferrê (Kahire: Institut Français d'archéologie orientale, 1972), 27; Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 4/43, 75; Etienne-Marc Quatremère, "Du Khalife Fatimite Moëzz-li-din-Allah", *Journal Asiatique* 3/3 (1837), 207.

⁵³ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 439.

⁵⁴ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 440.

⁵⁵ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 325-327; 431-433.

anlamına geldiğini ve bundan sakınılması gerektiğini belirterek söz konusu davranışı kınamıştır.⁵⁶

Bu bilgilerden Mağrib dönemi Fâtımî halifelerinin astroloji ilmine karşı ilgi duydukları ve astroloji ilmi hakkında bilgi sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte astroloji ilminin verilerini hayatlarının bütününe yansıtmadıkları görülmektedir. Astrolojiyi daha çok teyit edici mahiyette kullandıkları anlaşılan halifeler, özellikle astrolojiyi gelecekte haber verme anlamında kullanmamışlar, bilâkis bunu yapan müneccimleri kınamışlar ve ilmin bu işlevle kullanılmasının İslâm ile bağdaşmadığını ifade etmişlerdir. Netice itibarıyla astrolojinin değerli bir ilim olduğunu kabul eden halifeler, astrolojiyi dengeli ve ölçülü düzeyde gündemlerinde tutmuşlardır. Siyasî erkin bu yaklaşımı Mağrib'de astroloji ilmine yönelik ilgi ve alakanın canlı tutulmasını sağlamıştır.

Halife Mu'izz döneminde astrolojinin şehir yerleşimlerinde kullanıldığına dair ilginç bir rivayet bulunmaktadır. Buna göre Mu'izz'in Slav asıllı kumandanı Cevher es-Sıkillî (ö. 381/992), 358 (969) yılında Mısır'ı ele geçirip⁵⁷ İhşîdîler'i ortadan kaldırdığında efendisi Mu'izz'in talimatıyla Mısır'ın merkez şehri Fustât'ın kuzeyine Fâtımîler'in fethini ve şanını temsilen yeni bir hilâfet merkezi yapmaya karar vermiştir. Rivayete göre Kâhire⁵⁸ olarak isimlendirilecek şehrin temel atma işleminden hemen önce kumandan Cevher es-Sıkillî müneccimleri toplayarak onlara Fustât'ın dışına yeni bir şehir kurmak istediğini söylemiştir. Müneccimler şehrin temellerinin kazılmasından hemen önce bir gök cismi belirlemişler ve temellere konulan iki payanda arasına ipler ve üzerlerine çalması için ziller bırakmışlardır. Müneccimler, işçilere zillerin hareket etmesine göre ellerindeki taş ve toprakları temele koymalarını söylemişler, daha sonra hep birlikte uygun vakti beklemeye koyulmuşlardır. Kısa süre içerisinde bir karga temelde bulunan iplerden bir tanesinin üstünde bulunan zile konarak hareket etmesini sağlamış, böylece bütün asılı ipler hareket etmeye başlamıştır. Orada bulunan işçiler iplerin müneccimler tarafından hareket ettirildiğini sanınca ellerindeki taş ve toprakları temele bırakarak şehrin

⁵⁶ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 532-533.

⁵⁷ Kâhire'nin kuruluşu Fâtımîler'in henüz Mısır'a intikal etmedikleri bir dönemde gerçekleşmiştir. Şehrin kurulmasından bir süre sonra 362 (973) yılında hilâfet merkezi Kahire'ye taşınmış ve bu vakitten itibaren Fâtımîler'in Mısır dönemi başlamıştır.

⁵⁸ Fâtımîler dönemi Kâhire şehri hakkında bilgi için bk. Aydın Çelik, *Fâtımîler Döneminde Kahire şehri* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001). Halife Mu'izz döneminde şehrin kuruluşu ve gelişimi hakkında bilgi için ayrıca bk. Furkan Erbaş, *Kahire'nin Kurucusu Fâtımî Halifesi Mu'izz-Lidînilâh* (Ankara: Fecr Yayınları, 2024), 343-356.

temelini atmaya başlamışlardır. Tam bu esnada olanları gören müneccimler uğursuz addedilen Merîh (Kâhirü'l-Felek) gezegeninin ortaya çıktığını görmüşler ve bağırmişlardır. Ancak müneccimlerin bağırması işe yaramamış, neticede uğursuz addedilen bir vakitte şehrin temelleri atılmış ve bundan sonra şehrin adı Kâhire olarak belirlenmiştir.⁵⁹ İlgili rivayet her ne kadar mübalağalı ve efsanevî bir tarzda aktarılmış olsa da Fâtımîler'in astroloji ilmine verdikleri değerin bilindiğine işaret etmektedir. Bu rivayetler bize Mağrib dönemi Fâtımî halifelerinin, bazı önemli işlerin veya imar faaliyetlerinin başında astroloji ilminin verilerini dikkate aldıklarını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

D. Harita Tasarımı ve Dolma Kalemin İcadı

Kaynaklarda Halife Mu'izz'in içerisinde dünya haritasını andıran bir ipek dokuma ördürdüğü ifade edilmektedir. Makrîzî'nin ifadesine göre meblağı yirmi iki bin dinar eden mavi tüster ipeğinin üzerinde altın ve gümüşten sırmalarla işlenmiş haritalar yer almaktaydı. Burada yeryüzünün çeşitli yerlerindeki dağların, denizlerin, şehirlerin, nehirlerin ve yolların hatta Mekke ve Medine şehirlerinin haritaları isimleri ile birlikte yazılmıştı. Haritanın sonunda ise "Mu'izz'in talimatıyla onun Beytullâh'a olan tutkusu ve Rasûlullâh'ın yaşadığı yerleri açıklamaya yönelik (çabası sonunda) 353 (964-965) yılında tamamlanmıştır," yazılıydı.⁶⁰ Bu rivayet Fâtımîler'in coğrafya ilmine ilgi ve alaka duyduklarını göstermesinin yanında harita ve haritacılığı da önemsediklerini ortaya koyması açısından önemlidir.

Kaynakların aktardığına göre usturlapların yapılmasına büyük önem atfeden Halife Mu'izz döneminde önemli bir buluş gerçekleştirilmiştir. Bilindiği üzere Ortaçağ'da hokka ve mürekkep yazı yazmak için olmazsa olmaz araçlar arasındaydı. Uzun yıllar bu şekilde yazım işlemi gerçekleşmiş,

⁵⁹ Ahmed b. 'Alî el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-zikri'l-hitati ve'l-Âsâr*, thk. Muhammed Zeynuhum-Mediha eş-Şerkâvî (Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1998), 2/91; Muhammed b. Ahmed İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-zühûr fî vekâ'i'd-dühûr*, thk. Muhammed Mustafâ (Kahire: Heyetü'l-Mısriyyeti'l-âmmeti li'l-kitab, 1984), 1/185; Stanley Lane-Poole, *The Story of Cairo* (London, 1906), 118; a.mlf, *A History of Egypt in the Middle Ages* (New York, 1901), 103; Seyfettin Kaya, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Astronomi, Astroloji ve Gözlemleri* (İstanbul: Selenge Yayınları, ts.), 65.

⁶⁰ Makrîzî, *el-Hitat*, 2/181; Zekî Muhammed Hasan, *Künûzü'l-Fâtımiyyîn* (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1937), 53; Jonathan M. Bloom, *Arts of the City Victorious Islamic Art and Architecture Fâtımîd North Africa and Egypt* (New Haven: Yale University Press, 2007), 46; Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdî Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 2/724; Ali Asgar Hussamuddin Alibhai, *Through The Eyes of Jūdhar: Reconstructing the Tenth-Century World of a Fâtımîd Chamberlain* (Cambridge: Harvard Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018), 191-192. Araştırmacı Bakır yapılan ürünün duvar halısı olduğunu ifade etmektedir. Bk. Bakır, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi", 808.

nihayet Avrupa'da XVII. yy'dan itibaren gövdesinde mürekkebi barındıran tükenmez, dolma ve pilot gibi kalemlerin icat edilmesiyle hokkaya olan ihtiyaç azalmıştır. Ancak İslâm tarihinde meydana gelen çok önemli bir hâdise Avrupa'daki buluştan yaklaşık yedi asır önce ilk dolma kalem prototipinin Mu'izz tarafından Mağrib'de ortaya konulduğunu gözler önüne sermektedir. Halife Mu'izz'in kadısı Nu'mân b. Muhammed'in eserinde aktardığı rivayete göre bir gün Mu'izz kendisine hokkaya ihtiyaç duymaksızın kalemin içerisine konulan mürekkep sayesinde yazı yazılabilecek şekilde bir kalem icat etmek istediğini söylemiştir. Böylece yazı yazmak istendiğinde kaleme önceden mürekkep doldurulacak, böylece hokkaya ihtiyaç duyulmayacaktı. Kalem kullanılmadığında ise mürekkep akmadan kalemin içerisinde kuru bir şekilde kalacaktı. Ayrıca bu sayede kalemin hokkanın içerisinde kalma zarureti ortadan kalkmış olacaktı. Halife Mu'izz'in ifadeleri karşısında hayretini gizleyemeyen Kâdî Nu'mân, bunun gerçekten olabileceğine pek ihtimal vermemiş görünmektedir. Neticede Mu'izz kafasında tasarladığı bu planı çok geçmeden bir zanaatkâra iletmiştir. Birkaç gün sonra zanaatkâr tarafından Mu'izz'e altından bir dolma kalem takdim edilmiştir. Mu'izz kalem ile yazma teşebbüsünde bulunmuş, ancak kalemin olması gerekenden daha fazla mürekkep bıraktığını görerek zanaatkâra iyileştirilmesi için geri göndermiştir. Çok geçmeden Mu'izz'in eline içerisinde mürekkep bulunan işlevsel bir kalem geçmiştir. Kâdî Nu'mân, kalemi görünce hayretini gizleyememiş ve böyle bir kalemin bir başkası tarafından ortaya konulamayacağını ifade etmiştir.⁶¹ Nitekim mürekkebi içerisinde barındıran kalem bu tarihten yaklaşık yedi asır sonra ancak XVII. yy'da icat edilebilmiştir.⁶² Bazı araştırmacılar da mevcut duruma dikkat çekerek Mu'izz'in Mağrib bölgesinde içerisinde mürekkep bulunan bir kalem icat etmesinin devrim niteliğinde bir adım olduğunu ifade etmişlerdir.⁶³ Burada dikkat çekilmesi gereken noktalardan birisi de ortaya konulan bu buluşun neden devamlılık arz etmediği ve o dönemde kaldığı yönündedir. Bilindiği üzere özellikle İslâm dünyasının pozitif bilimlere önemli derecede katkıda buldukları h. III-IV. (m. IX-X.) yüzyıllardaki birtakım buluşların geliştirilmeye ve üretilmeye dayalı mantık ile ele alınmaması ve lokâl düzeylerde kalması bu dönemlerin genel karakteristik özelliklerindendi. Mevcut buluşların yerel düzeyde kalması, icatların dışa açılmamasını ve bu

⁶¹ Kâdî Nu'mân, *el-Mecâlis*, 319-321; Halm, *The Empire of the Mahdi*, 369-370; Erünsal, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, 282-283.

⁶² Edmund Bosworth, "A Mediaeval Islamic Prototype of the Fountain Pen?", *Mediaeval Arabic Culture and Administration* (London: Variorum Press, 1982), 229-234.

⁶³ Halm, *The Empire of the Mahdi*, 369.

nedenle yaygınlık kazanamamasına sebebiyet vermiştir. Nitekim bu dönemlerdeki bazı buluşların sadece dönemin kroniklerinde kendilerine yer bulmaları mevcut durumu açıklamaya yeterlidir. Bu zaviyeden bakıldığında Halife Mu'izz tarafından tasarlanan kalemin bilgisinin neden sadece Kâdî Nu'mân'ın eserinde yer aldığı ve kalemin kendi bölgesinde dahi yaygınlık kazanmadığı anlaşılabilir. Netice itibarıyla içerisinde mürekkep bulunan kalemin Avrupa'da icat edilmesinden çok önce Fâtımî halifesi Mu'izz tarafından icat edilmiş olması İslâm medeniyet tarihinde dikkat çekici bir adım olarak yerini almıştır.

Sonuç

Mağrib'de kurulan Fâtımî devleti kısa süre içerisinde siyasî açıdan büyük bir gelişme kaydederek ve Mağrib, Sicilya, Mısır, Suriye ve Hicaz gibi topraklarda hâkimiyetini sağlayarak dönemin en güçlü İslâm devletleri arasında yerini almıştır. Bu açıdan bakıldığında tarih yazımında Fâtımîler'in siyasî tarihine ağırlık verilmiştir. Ancak Fâtımîler, İslâm tarihinde sadece siyasî tarih itibarıyla etkili olmamışlardır. Sınırlı sayıdaki kaynaklar onların medeniyet tarihine de önemli derecede katkı sunduklarını gözler önüne sermektedir. Özellikle Mağrib döneminde Fâtımî halifeleri entelektüel kişilikleriyle dinî ilimlerin yanında bazı bilimsel faaliyetlere de önemli derecede katkı sunmuşlardır.

Ağlebîler'den kalan Beytülhikme'nin bölgenin kültür ve medeniyet açısından gelişimine katkı sunduğunu fark eden Fâtımîler, buradan önemli ölçüde yararlanmışlardır. Beytülhikme'de yer alan birçok kitabın Fâtımî saray kütüphanesine taşınmasıyla halifeler, felsefe, tıp ve astronomi gibi ilimler hakkında bilgi veren birçok kitabı inceleme fırsatı bulmuşlardır. Kaynaklarda halifelerin günlük yaşamlarında çoğu kez Aristo, Eflâtun, Batlamyus ve Galen gibi antik dönem filozoflarına atıflarda bulunmaları, Grek birikimini reddetmediklerini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bu mükteşebatı önemseyen halifeler, zaman buldukça felsefe ile ilgilenmişler hatta cami ve mescitlerdeki özel oturumlarda felsefe derslerinin yapılmasına zemin hazırlamışlardır. Bununla birlikte Fâtımî halifelerinin felsefenin İsmâilî dâîleri ve halk tabanında karşılık bulmasına müsaade etmemeleri, Mağrib'de aristokrat çevrenin dışında felsefe ile uğraşanların sayısının artmasını engellemiştir. Felsefenin kaçınılmaz olarak akla ve sorgulamaya yönlendirdiğini iyi bilen siyasî erk, ideolojilerine yönelik herhangi bir eleştirinin gelmemesi için hassas davranmıştır.

Tıp ve eczacılık ilmine büyük önem atfeden halifeler, Ağlebîler döneminden kalan birçok hekimi ve eczacıyı himâye ederek çalışmalarında

desteklemişler ve böylece Mağrib'de tıp ve eczacılığın gelişmesine önemli derecede katkı sunmuşlardır. IV. (X.) yy'da yetişen önde gelen tıp bilginlerinden İshâk el-İsrâîlî, İbnü'l-Cezzâr, Mûsâ b. el-Âzâr, oğulları İsmâîl ve İshâk ve Ya'kûb b. İshâk gibi hekimlerin bu dönemde serbest çalışma alanları bularak özel ilaç ve karışımlar hazırlayabilmeleri, Fâtımî halifelerinin kendilerine sağladığı imkânlar dâhilinde gerçekleşmiştir. Ayrıca bu dönemde Fâtımî halifelerinin himaye ve destekleriyle tıp ve eczacılık alanında önemli eserler kaleme alınması, sonraki dönemlerde bu alanlarda yazılacak eserlerin ortaya çıkmasının zemini hazırlamıştır.

Fâtımîler'in astronomi ve astrolojiye olan ilgi ve alakaları Mağrib'de bu alana dair önemli gelişmelerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Astronom ve gökbilimcilerin himâye edilmesiyle ilgili alanlara dair önemli eserler vücuda getirilmiştir. Ayrıca bu dönemde bizzat sarayın yönlendirmesi ve teşvikiyle usturlapların yapılmasına ve bunların artış göstermesine imkân sağlanmıştır. Usturlapların icat edilmesi ve yaygınlaşmasıyla Mağrib'de astronomi ileri bir düzeye gelmiştir. Bu dönemdeki gökbilimcilerin astronomi, gezegenlerin hareketleri ve aritmetiğe dair eserler kaleme almış olmaları, Mağrib'de gözlemevlerinin de bulunduğu dair fikir vermektedir. Astronomi ile yakından ilintili olan astroloji ilmi de bu dönemde Fâtımîler tarafından desteklenmiştir. Halifelerin astroloji ilmine dair tahsil görmeleri ve münecimleri yanı başlarında görevlendirmeleri, bu dönemde astroloji ilminin ilgi görmesine yol açmıştır. Şehirlerin kurulması aşamasında astrolojik verilerden yararlanılması, Mağrib dönemi Fâtımî halifelerinin başvurdukları bir yöntem olmuştur. Bununla birlikte halifelerin gök cisimlerinin varlıklarına ve hareketlerine olan ilgi ve alakaları astrolojik yorumları tümüyle kabul etmelerine sebebiyet vermemiş aksine verileri değerlendirmeye tabi tutarak yıldız ilminin kati surette yakın ilim olmadığına dikkat çekmişlerdir. Bu dönemde en dikkat çekici gelişmelerin başında dolma kalemin icat edilmesi gelmiştir. Yazı işleriyle oldukça meşgul olunması hasebiyle alet ve edevatı geliştirmeye yönelik atılan adım kendi dönemi için önemli bir buluş olmuştur. Mürekkebi içinde barındıran dolma kalemin icat edilmesiyle yazı işlerinde zamandan tasarruf yapılabilmektedir. Avrupa'da XVII. yy'dan itibaren icat edilebilen dolma vb. kalemlerin Mağrib'de X. asrın ikinci yarısında icat edilebilmiş olması bu dönemde Fâtımîler'in bilimsel faaliyetlere atfettikleri değeri göstermesi açısından önem arz etmektedir. Dolma kalemin tasarlanabilmiş olması Fâtımî yöneticilerinin entelektüel seviyelerini ortaya koymasının yanında İslâm medeniyet tarihine sunmuş olduğu katkı açısından da dikkat çekici mahiyette olmuştur. Yine bu dönemde bir dokumanın üzerinde dünya

haritasının tasarlanmasına yönelik yapılan çalışmalar Fâtımîler'in coğrafya ve haritacılık alanlarına ilgi duyduklarını göstermesi bakımından dikkate değer olmuştur.

Hakem: Dış, Bağımsız.

Teşekkür:

-

Beyanname:

1. Özgünlük Beyanı:

Bu çalışma özgündür.

2. Yazar Katkıları:

Fikir: FE; **Kavramsallaştırma:** FE; **Literatür Taraması:** FE; **Veri Toplama:** -; **Veri İşleme:** -; **Analiz:** -; **Yazma – orijinal taslak:** FE; **Yazma – inceleme ve düzenleme:** FE.

3. Etik Kurul İzni:

Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

4. Finansman/Destek:

Bu çalışma herhangi bir finansman ya da destek almamıştır.

5. Çıkar Çatışması Beyanı:

Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

KAYNAKÇA

ARSLANTAŞ, Nuh. *İslâm Dünyasında İktisadi Ve İlmi Hayatta Yahudiler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009.

ATÂULLÂH, Hıdır Ahmed. *El-Hayâtü'l-Fikriyye Fî Mısır Fi'l-‘asri'l-Fâtımî*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1989.

BAKIR, Abdülhalik. "Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi". *Belleten* 64/241 (2000).

BEKRÎ, Ebû 'Ubeyd. *El-Muğrib Fî Zikri Bilâdi İfrîkiyye Ve'l-Mağrib*. Nşr. Mac-Guckin De Slane. Algiers: Y.Y., 1857.

BİR, Atilla - KAÇAR, Mustafa. "Usturlap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 42. İstanbul: Tdv Yayınları, 2012.

BOSWORTH, Edmund. "A Mediaeval Islamic Prototype Of The Fountain Pen?". *Mediaeval Arabic Culture And Administration*. London: Variorum Press, 1982.

CEVZERÎ, Ebû 'Alî Mansûr El-Azîzî. *Sîretü'l-Üstâz Cevzer*. Thk. Muhammed

- Kâmil Hüseyin-Muhammed Abdülhâdî Şâire. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1954.
- CRESWELL, Keppel Archibald Cameran. *The Muslim Architecture Of Egypt*. New York: Hacker Art Books, 1978.
- ÇELİK, Aydın. *Fatimiler Döneminde Kahire Şehri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- ÇUBUKÇU, Asri. "Muiz-Lidînilâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 31. İstanbul: Tdv Yayınları, 2006.
- DAFTARY, Farhad. *The Ismâ'îlîs Their History And Doctrines*. New York: Cambridge University Press, 2007.
- DÂ'İ İDRÎS, 'İmâdüddîn. *Târîhu'l-Hulefâi'l-Fâtımiyyîn Bi'l-Mağrib El-Kısmü'l-Hâs Min Kitâbi 'Uyûni'l-Ahbâr*. Thk. Muhammed El-Ya'Lâvî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1985.
- DAYF, Şevkî. *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî, Asru'd-Düvel Ve'l-İmârât*. Kahire: Menşurâtu Zevi'l-Kurbâ, 1992.
- DOĞRUYOL, Hasan. "İbnü'l-Cezzâr, Ebû Ca'Fer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/1-3. İstanbul: Tdv Yayınları, 2000.
- ERBAŞ, Furkan. "Fâtımî Devlet Adamı Üstâz Cevzer Es-Sıkillî (Ö. 362/973)". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/49 (2024), 303-325.
- ERBAŞ, Furkan. "Fâtımîler Döneminde Mehdiye Ve Mansûriye Şehirleri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2022), 411-430.
- ERBAŞ, Furkan. "Fâtımîler'de Slav Asıllı Devlet Görevlileri". *Harran İlahiyat Dergisi* 47 (2022), 150-166.
- ERBAŞ, Furkan. *Kahire'nin Kurucusu Fâtımî Halifesi Mu'izz-Lidînilâh*. Ankara: Fecr Yayınları, 2024.
- ERÜNSAL, İsmail E. *Ortaçağ İslâm Dünyasında Kitap Ve Kütüphane*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2018.
- HALM, Heinz. *The Empire Of The Mahdi: The Rise Of The Fatimids*. Çev. Michael Bonner. Leiden: Brill, 1996.
- HALM, Heinz. *The Fatimids And Their Traditions Of Learning*. London: I.B. Tauris & Co., 1997.
- HASAN, Zekî Muhammed. *Künûzü'l-Fâtımiyyîn*. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1937.
- İBN CÜLCÜL, Süleymân B. Hassân. *Tabakâtü'l-Etîbbâ' Ve'l-Hükemâ'*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

- İBN EBÎ USAYBÎ‘A, Ahmed B. El-Kâsım. *‘uyûnü’l-Enbâ’ Fî Tabakâti’l-Etubbâ’*. Nşr. Nizâr Rızâ. Beyrut: Dârü’l-Mektebeti’l-Hayât, 1965.
- İBN HALLİKÂN, Ahmed B. Muhammed. *Vefeyâtü’l-A‘Yân Ve Enbâ‘u Ebnâ‘i‘z-Zamân*. Thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dârü Sâdır, 1977.
- İBN HAMMÂD Es-Sanhâcî, Muhammed B. ‘Alî. *Ahbâru Mülûki Benî ‘ubeyd Ve Sîretühüm*. Nşr. Tihâmî Nakra - Abdülhalîm Uveys. Kahire: Dârü Sahve, 1981.
- İBN İYÂS, Muhammed B. Ahmed. *Bedâ‘i‘u‘z-Zühûr Fî Vekâ‘i‘d-Dühûr*. Thk. Muhammed Mustafâ. Kahire: Heyetü’l-Mısriyyeti’l-Âmmeti Li’l-Kitab, 1984.
- İBN ‘İZÂRÎ, Ahmed B. Muhammed. *El-Beyânü’l-Muğrib Fî Ahbâri Mülûki’l-Endelüs Ve’l-Mağrib*. Nşr. G. S. Colin, E.Levi Provençal. Beyrut: Dârü’s-Sekâfe, 1980.
- İBN TAĞRÎBERDÎ, Cemâlüddîn Yûsuf. *En-Nücûmu‘z-Zâhire Fî Mülûki Mısr Ve’l-Kâhire*. Nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1992.
- İBN ZÂFİR, ‘Alî. *Ahbâru‘d-Düveli’l-Munkatı‘A*. Nşr. André Ferrê. Kahire: Institut Français D’archéologie Orientale, 1972.
- İBNÜ’L-ESİR, ‘Alî B. Muhammed. *El-Kâmil Fî‘t-Târîh*. Thk. Ebü’l-Fidâ‘ Abdullâh El-Kâdî. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1987.
- İBNÜ’L-KIFTÎ, ‘alî B. Yûsuf. *İhbâru’l-‘ulemâ’ Bi-Ahbâri’l-Hükemâ’*. Thk. İbrâhim Şemseddîn. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2005.
- KÂDÎ NU‘MÂN, B. Muhammed. *El-Mecâlis Ve’l-Müsâyerât*. Thk. Habîb El-Fakî Ve Dğr. Beyrut: Dârü’l-Muntazar, 1996.
- KÂDÎ NU‘MÂN, B. Muhammed. *Kitâbü İftitâhi‘d-Da‘Ve*. Nşr. Farhad Daftary. Tunus: Eş-Şeriketü‘t-Tunisiyye Li‘t-Tevzî‘, 1986.
- KÂDÎ ‘abdülcebbar, Ebü’l-Hasen B. Ahmed. *Teshâtü Delâ‘ili‘n-Nübüvve*. Thk. Abdülkerîm Osmân. Beyrut: Dârü’l-Arabiyye, Ts.
- KALKAŞENDÎ, Şihâbüddîn Ahmed. *Subhu’l-A‘şâ Fî Sinâ‘ati’l-İnşâ*. Thk. Dârü’l-Kütübi’l-Hadîviyye. Kahire: Dârü’l-Kütübi’l-Hadîviyye, 1914.
- KAVAS, Ahmet. “Mehdiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/387-389. Ankara: Tdv Yayınları, 2003.
- KAYA, Mahmut. “Beytülhikme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/88-90. İstanbul: Tdv Yayınları, 1992.
- KAYA, Mahmut. “Dârülhikme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 8. İstanbul: Tdv Yayınları, 1993.

- KAYA, Seyfettin. *Ortaçağ İslâm Dünyasında Astronomi, Astroloji Ve Gözlemevleri*. İstanbul: Selenge Yayınları, Ts.
- KİNDÎ, Muhammed B. Yûsuf. *Kitâbü'l-Vülât Ve Kitâbü'l-Kudât*. Nşr. Rhuvon Guest. Leiden: Y.Y., 1912.
- LANE-POOLE, Stanley. *The Story Of Cairo*. London, 1906.
- LEWIS, Bernard. "Paltiel: A Note". *Bulletin Of The School Of Oriental And African Studies* 30/1 (1967).
- MAKRÎZÎ, Ahmed B. 'alî. *El-Mevâ'iz Ve'l-İ'tibâr Bi-Zikri'l-Hitati Ve'l-Âsâr*. Thk. Muhammed Zeynuhum-Medîha Eş-Şerkâvî. Kahire: Mektebetü Medbûlâ, 1998.
- MAKRÎZÎ, Ahmed B. 'alî. *İtti'Âzu'l-Hunefâ' Bi-Ahbâri'l-E'immeti'l-Fâtımiyyîne'l-Hulefâ'*. Thk. Cemâlüddîn Eş-Şeyyâl. Kahire: Meclisu'l-A'lâ Li's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1996.
- MAKRÎZÎ, Ahmed B. 'alî El-. *Kitâbü'l-Mukaffâ' El-Kebîr*. Thk. Muhammed El-Ya'Lâvî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1991.
- NÜVEYRÎ, Ahmed B. 'Abdüvehhâb. *Nihâyetü'l-Ereb Fî Fünûni'l-Edeb*. Thk. Necîb Mustafâ Fevvâz-Hikmet Keşle Fevvâz. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- PEDERSEN, Johannes. *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*. Çev. Mustafa Macit Karagözoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- QUATREMÉRE, Etienne-Marc. "Du Khalife Fatimite Moêzz-Li-Din-Allah". *Journal Asiatique* 3/3 (1837).
- SAFEDÎ, Halîl B. İzzeddîn. *El-Vâfi Bi'l-Vefeyât*. Thk. Ahmed El-Arnaûd - Türkî Mustafâ. Beyrut: Dârü İhyâ'i't-Turâsi'l-Arabî, 2000.
- SÂİD EL-ENDELÜSÎ, Ebü'l-Kâsım. *Tabakâtü'l-Ümem*. Nşr. Louis Cheikho. Beyrut: El-Matbaatü'l-Kâtûlikıyye, 1912.
- SARIÇAM, İbrahim - ERŞAHİN, Seyfettin. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- ŞAHİN, Hasan - CİHAN, Ahmet Kamil. "İshak B. Süleyman El-İsrâîlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/544-546. İstanbul: Tdv Yayınları, 2000.
- TEMİM, B. Mu'izz-Lidînillâh El-Fâtımî. *Dîvânü Temîm B. Mu'izz-Lidînillâh El-Fâtımî*. Thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1957.
- UMEYRÎ, Semîre. *El-Hayatü's-Sekâfiyye Li'd-Devleti'l-Fâtımiyye Bi Bilâdi'l-Mağribi'l-İslâmî*. Cezayir: Bouira Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi,

2015.

YILDIZ, Firdevs. *Ortaçağ İslâm Dünyasında Bir Yahudi Hekim Ve Filozof: İshak El-İsrâîlî*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

ZEYDÂN, Corcî. *İslâm Uygarlıkları Tarihi*. Çev. Nejdet Gök. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

SCIENTIFIC ACTIVITIES IN THE FĀTIMĪDS OF THE MAGHRIB PERIOD (297-362/909-973)

 Furkan ERBAŞ^a

Extended Abstract

The Fātimīds (297-567/909-1171), who belonged to the Ismā'īlī Shi'ism, became an influential political and military power in the region in a short period of time after its establishment in Ifrīqiyya, east of Maghrib. Acting with an expansionist approach, the state not only conquered Maghrib and Sicily but also took Egypt under its sovereignty in 358 (969). The Fātimīds, who became one of the greatest powers of the Islamic world after this stage, ensured that the khutbas were read in their name in Hijāz. In 362 (973), when the center of the caliphate was moved from Mansūriya to the newly established Cairo, the sixty-year period of the Maghrib ended and the Egyptian period of the Fātimīds began. In contrast to the Egyptian period, the Maghrib period of the Fātimīds has been a period that has been less researched and about which fewer studies and evaluations have been made. Studies on the Maghrib period have mostly focused on the political and military activities of this state. However, during the Maghrib period, the Fātimīds took important steps not only in political and military terms but also in terms of cultural and civilizational history.

The Fātimīd caliphs of the Maghrib period, al-Mahdī, al-Qā'im, al-Mansūr, and al-Mu'izz, contributed significantly to the history of Fātimīd civilization by supporting positive sciences in the region. The caliphs, who were regarded as innocent imams and authorities in religion by the Ismā'īlī tradition to which they belonged, were raised well from childhood and studied positive sciences as well as religious sciences. As a result, the caliphs supported scientific activities in the Maghrib, both within and outside the palace, and contributed to fields such as philosophy, medicine, pharmacy, astronomy, and astrology. Undoubtedly, one of the motives that supported the Fātimīd

^a Res. Asst. Ph.D., Iğdır University, erbasfurkan@gmail.com

caliphs interest in scientific activities was the scientific accumulation they inherited from the Aghlebīd dynasty, which they eliminated. The Fātimīds, who tried to benefit from the scientific acquis of this dynasty to the maximum extent, were able to incorporate many philosophers, astronomers and physicians from this period. The existence of the Bayt al-Hikma, which also dates back to this period, contributed greatly to the support of scientific activities by the Fātimīds.

According to the sources, there were rooms next to the Bayt al-Hikme for the translation and editing committees, as well as departments for education and research in medicine, pharmacy, mathematics, geometry, astronomy, botany, etc. It is possible to say that the Fātimīds inherited a worldview in which positive sciences would be taught and supported from the Aghlebīds. The caliphs, who were also very fond of books, created a large library in Maghrib and contributed significantly to the formation of what is considered to be one of the largest libraries in the Islamic world after the caliphate center was moved to Cairo. Therefore, in addition to the Fātimīd caliphs own predispositions, the Bayt al-Hikma from the Aghlebīd period also helped to nurture their interest in scientific activities. According to the sources, the Fātimīd caliphs were particularly interested in branches of science such as philosophy, medicine, pharmacy, astronomy and astrology. The caliphs, who were very interested in books on philosophy, were especially knowledgeable about ancient Greek philosophers. Many physicians engaged in medicine and pharmacy were appointed in the palace or in places close to the palace during this period. Physicians were supported in their studies, thus contributing to the advancement of medicine in the Maghrib. The caliphs, who were also interested in astronomy, supported the work of astronomers in this period. Especially in this period, progress was made in astronomy with the construction of astrolabes. The caliphs, who were also interested in astrology, which means star sciences, surrounded themselves with astrologers and took their interpretations into consideration. The fact that maps were designed during this period reveals the interest of the caliphs in the science of geography. The Fātimīds of the Maghrib period, who were very interested in books and writing, also made an important contribution to the history of Islamic civilization by inventing the fountain pen.

The fact that the Fātimīds also attached importance to branches of science such as philosophy, medicine, pharmacy, astronomy and astrology and made some inventions makes it necessary to examine the developments in the Maghrib period in this sense. The fact that most of the studies on the history of the Fātimīd caliphs of the Maghrib period, whose scholarly level is

understood to have been at an advanced level, have focused on political history seems to have caused the scientific activities of this period to be ignored. However, a careful reading of the history of the Fātimīd state shows that the scientific activities of this state in the Maghrib period were rich. From this perspective, it is important to trace the scientific activities of the Fātimīds in the Maghrib.

Keywords: Islamic History, Maghrib, Shī'a, Fātimīds, Scientific Activities.

Peer-review: External, Independent.

Acknowledgements:

-

Declarations:

1. Statement of Originality:

This work is original.

2. Author Contributions:

Concept: FE; **Conceptualization:** FE; **Literature Search:** FE; **Data Collection:** -; **Data Processing:** -; **Analysis:** -; **Writing – original draft:** FE; **Writing – review & editing:** FE.

3. Ethics approval:

Not applicable.

4. Funding/Support:

This work has not received any funding or support.

5. Competing interests:

The author declares no competing interests.

